

AGATA ZACHARIASZ*

O UPAMIĘTNIANIU MIEJSC, WYDARZEŃ, OSÓB I ZWIERZĄT W HISTORYCZNYCH I WSPÓŁCZESNYCH OGRODACH I PARKACH

REMEMBRANCE OF PLACES, EVENTS, PERSONS AND ANIMALS IN HISTORIC AND CONTEMPORARY GARDENS AND PARKS

Streszczenie

W artykule przedstawiono ogrody i parki z różnych kręgów kulturowych, historyczne i współczesne – jako miejsca wyjątkowe, w których na wiele sposobów utrwalana jest pamięć miejsc, wydarzeń, osób i zwierząt... Interpretacja ogrodu może być wielowątkowa i wieloznaczna, zwykle uzależniona od przygotowania odbiorcy. Jedną z ważnych cech ogrodu jest przechowywanie i budzenie pamięci postrzeganej jako „zdolność umysłu do myślenia o tym, co już nie istnieje”. Ogrody stworzone przez naturę i przez człowieka są „mówiącymi obrazami”. Ich krajobraz budują starannie zaprojektowane sceny, które często przywołują przeszłość.

Słowa kluczowe: sztuka ogrodowa, pamięć, formy upamiętnienia, park pamięci, semantyka, symbolika

Abstract

The article presents gardens and parks, both historic and modern, of various cultural heritage, as special places which in many various ways preserve the memory of places, events, people and animals... A garden can be interpreted with multiple themes and meanings, usually dependent on the state of mind of the observer. One of the important characteristics of a garden is the way it stores and awakens the memories perceived as 'an ability of the mind to think about what does not exist anymore'. Gardens created by nature and humans are particular 'talking images'. Their landscape is made of carefully designed scenes which often evoke the past.

Keywords: garden art, memory, form of remembrance, commemorative park, semantics, symbolics

* Dr hab. arch. Agata Zachariasz, prof. PK, Instytut Architektury Krajobrazu, Politechnika Krakowska.

1. WSTĘP

Ogrody, historyczne i współczesne, prywatne i publiczne, są świadectwem epoki i częścią dziedzictwa historycznego, a podtrzymywanie pamięci i wspomnień to jedno z ich zadań. Pamięć w artykule interpretowana jest jako „zdolność umysłu do myślenia o tym, co już nie istnieje”¹ czy też „utrwalona przeszłość, trwałość przeszłości”². Henri Bergson pisał: „wspomnienie... przedstawia dokładnie punkt przecięcia ducha o materii”³. Rozważana jest pamięć zbiorowa i indywidualna. Pojęcie „pamięci zbiorowej” wprowadził Maurice Halbwachs w latach 20. XX wieku⁴. W 2 połowie XX wieku takie zagadnienia jak „pamięć historyczna” i „miejsca pamięci” stały się przedmiotem badań m.in. Pierre'a Nora⁵. W Karcie Weneckiej (Międzynarodowa Karta Konserwacji i Restauracji Zabytków i Miejsc⁶, 1964) wprowadzono nowość w postaci określenia „miejsce historyczne”. W ten sposób przeniesiono obszar ochrony ze sfery materialnych dóbr kultury w sferę dóbr niematerialnych. Barbara Szacka rozwinęła zagadnienie pamięci zbiorowej, określając ją jako „zespół wyobrażeń o przeszłości (zbiorowości)... oraz formy upamiętniania tej przeszłości”, której treści podlegają ciągłej selekcji, interpretacji i reinterpretacji, a zjawiska te są społecznie uwarunkowane. Szacka wyróżniła trzy rodzaje pamięci: element jednostkowy (pamięć jednostek o własnych przeżyciach), element społeczny (pamięć zbiorowości wyrosta z doświadczeń wspólnych, osobistych), element urzędowy (oficjalne zarówno obraz, jak i obchody upamiętniające)⁷. Małgorzata Szafrąńska pisze o wpływie praktyk „sztuki pamięci” („ars memoriae”), które polegały m.in. na „formowaniu pojęcia, które należało zapamiętać, w wyobrażenie (*imago*), i lokowaniu takiego wyobrażenia w przestrzennym systemie miejsc (*loci*)”⁸. Można przyrównać wiele ze scenograficznych efektów sztuki ogrodowej właśnie do zabiegów „sztuki pamięci”.

W pracy przedstawiono różne rodzaje parków pamięci i „miejsca pamięci” w ogrodach. Pojęciem miejsca pamięci „współcześnie określa się wszelkie niemal formy obecności przeszłości we współczesności”⁹. Zachowanie pamięci pozostaje w silnym związku z *genius loci* i kontekstualizmem¹⁰. Na terenach ogrodów i parków znalazły upamiętnienie miejsca, wydarzenia i rocznice (np. tematyka wojen, zwycięstw, eksploracji, wizyt), wybitne postaci, także zwierzęta, a wszystkie mogły być honorowane m.in. za pomocą różnych budowli, pomników, tablic pamiątkowych, fontann, nazw, drzew czy nawet określonych układów roślinnych. Specyficznym rodzajem krajobrazów pamięci są parki tematyczne (*theme parks*)¹¹. Ważne są w nich aspekty znaczeniowe i motyw przewodni, związany np. ze środowiskiem przyrodniczym, historią, geo-

¹ S. Blackburn, *Oksfordzki słownik filozoficzny*, Książka i Wiedza, Warszawa 1997, s. 275.

² J.K. Lenartowicz, *Słownik psychologii architektury dla studiujących architekturę*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2005, s. 74.

³ H. Bergson, *Materia i pamięć. Esej o stosunku ciała do ducha*, Zielona Sowa, Kraków 2006, s. 12.

⁴ M. Halbwachs, *On collective memory*, The University of Chicago Press, Chicago 1992 (I wyd. 1925 w j. franc.).

⁵ Koncepcja „miejsca pamięci” sformułowana została przez francuskiego historyka Pierre'a Nora. Por. P. Nora, *Between Memory and History: Les Lieux de Memoire*, [w:] „Representations”, No. 26, Special Issue: Memory and Counter-Memory, Spring 1989, s. 7-24; P. Nora, *Czas pamięci*, przekł. W. Dłuski, [w:] „Res Publica Nowa”, nr 7 (154), 2001, s. 37-43.

⁶ International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites.

⁷ B. Szacka, *Pamięć zbiorowa i wojna*, [w:] „Przegląd Socjologiczny”, nr 2, 2000, s. 14-15, 52.

⁸ M. Szafrąńska, *Ogród renesansowy*, Zamek Królewski, Warszawa 1998, s. 32.

⁹ A. Szpociński, *Miejsca pamięci (lieux de memoire)*, [w:] „Second Texts”, issue 4/2008, s. 11-20.

¹⁰ A. Zachariasz, *O tworzeniu „genius loci” w ogrodach*, „Czasopismo Techniczne” 5-A/2010, s. 13-30.

¹¹ Pierwowzory tych obiektów to tzw. parki rozrywki: ogrody Tivoli w Paryżu czasów rewolucji, Tivoli w Kopenhadze (1843) i wiedeński Prater (1873). Prototypem tego rodzaju parków był Disneyland otwarty w 1954 roku w Anaheim w Kalifornii. W odniesieniu do tego obiektu w 1960 roku po raz pierwszy zastosowano termin park tematyczny. Por. też A. Zachariasz, *Krajobrazy pamięci wyrazem tożsamości miejsca*, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, 15/2011, s. 306-323.

grafią, archeologią. Mogą mieć charakter narracyjny. Rozwijają się w różnych postaciach, pełniąc też funkcje wychowawcze i dydaktyczne¹². Są to również różnego rodzaju parki pamięci, np. w obrębie waszyngtońskiego Mallu, w strukturze głównej osi urbanistycznej Canberry wyznaczonej parlamentem i Australian War Memorial czy np. Anzac Commemorative Site w Gallipoli w Turcji. Nazwą park tematyczny określa się też otwarte muzea na wolnym powietrzu, np. skanseny, taki jak Genesee Country Village w Mumford pokazujący sceny z miast i wiosek XIX-wiecznych Stanów Zjednoczonych, gdzie odbywają się inscenizacje życia codziennego i wydarzeń historycznych. Parki tematyczne odżyły wraz z postmodernizmem, gdy nastąpiło odrodzenie warstwy semantycznej oraz przypisanie jej roli nadrzędnej w kreacji. Często łączy się to z ponownym odkrywaniem ogrodów historycznych. Wyjątkowym parkiem jest dzieło Geoffrey'a A. Jellicoe – Moody Garden w Galveston w Teksasie (od 1984 roku), zwane „krajobrazem cywilizacji”. Park jest prezentacją jego książki *The Landscape of Man*, łącząc funkcję muzeum historii krajobrazu i sztuki ogrodowej cywilizacji Wschodu i cywilizacji Zachodu z rezerwatem bagiennym i centrum badań botanicznych¹³.

2. PAMIĘĆ MIEJSCA

Bóg stworzył Eden – miejsce zachwycające, rajske, ziemski raj – „Bóg wszechmogący pierwszy założył ogród i rzeczywiście to jest najczystsza ludzka przyjemność. To jest największe pokrzepienie ducha człowieka”¹⁴ – pisał Francis Bacon (1561–1626). Ogród w wielu kulturach postrzegany jest jako obraz raju, pamięć raju. Zamiatowanie do ogrodów pokazuje chęć człowieka do przebywania w bliskości natury, skrywa również uświadomioną lub też nieuświadomioną tęsknotę za utraconym rajem. Tak jak każdego roku obserwujemy cykl odradzania się przyrody, tak o różnych porach roku odżywa indywidualna pamięć, by w parku podziwiać kwitnące kwiaty, krzewy i drzewa, zbierać „rajskie owoce” czy spacerować wśród złotych, szeleszczących liści.

Pamięć miejsca w ogrodzie odczytywana może być na wiele sposobów. Wśród nich najważniejsze to: zachowanie *genius loci* – cech pierwotnych, przyrodniczych, także funkcji (np. ruin zamku, kościoła czy przemysłu); kopiowanie krajobrazów czy obiektów architektury; naśladownictwa innych krajobrazów, także przez naśladownictwo układów roślinnych; tworzenie scen już istniejących w rzeczywistości lub w malarstwie; nadawanie nazw wynikających z pierwotnych nazw lub oryginalnego języka i wiele, wiele innych.

Pamięć miejsca wiąże się z introdukcjami i naśladownictwem krajobrazów, co udowadniają już wzmianki o ogrodach starożytnych. Według przekazów król Nabuchodonozor II, który panował w latach 605–562 p.n.e., wybudował wiszące ogrody Babilonu dla swej żony Amytis, tęskniącej za roślinnością i górami rodzinnej Persji. Ogrody, przypominające zielone wzgórza, zajmowały powierzchnię około 1–1,5 ha, miały formę wznoszących się tarasów (każdy około 3,5 m szerokości i 5 m wysokości). Tarasy obsadzono kwitnącymi drzewami i krzewami, m.in. modrzewiami, cyprysami,

¹² Disneyland w Anaheim to rodzaj parku rozrywkowego, magicznego królestwa, z fantastycznymi inscenizacjami słynnych miejsc i wydarzeń w pomniejszonej skali (5:8), wypełnionego m.in. postaciami z filmów Disneya. Wzorem dla głównej budowli w parku – Sleeping Beauty Castle – jest Neuschwanstein (Nowy Łabędzi Kamień) – zamek króla Ludwika II Bawarskiego zwanego Szalonym – symbol ery romantyzmu, którego budowę rozpoczęto w 1869 roku. Później zamek powstawał też w innych Disneylandach, m.in. w Paryżu i Tokio, utrwalając pamięć miejsca.

¹³ G.A. Jellicoe, S. Jellicoe, *The Landscape of Man*, Thames & Hudson, London 1991, *passim*; M. Spens, *The Complete Landscape Designs and Gardens of Geoffrey Jellicoe*, Thames & Hudson, London 1994, s. 180-187.

¹⁴ F. Bacon, *The major works including New Atlantis and the Essays*, Oxford University Press, Oxford 1996, s. 430.

cedrami, akcjami, mimosą, brzożami, topolami i kasztanami¹⁵. W pamięci potomnych przetrwały jako jeden z siedmiu cudów świata antycznego.

Inny przykład zachowania w pamięci i odtwarzania w ogrodach podziwianych miejsc i krajobrazów stanowi rozległa willa cesarza Hadriana w Tibur (Tivoli), zbudowana w latach 118–134¹⁶. Jej eklektyczna forma była wynikiem podziwu władcy dla Grecji i Rzymu, oglądanych podczas objazdu imperium. Krajobraz został tu sztucznie przekształcony, tak by łatwiej można było eksponować budowle i obiekty, które naśladowały wiele z dzieł podziwianych przez cesarza. Pośród nich był m.in. Kanopos, czyli długi basen przypominający kanał, znajdujący się pomiędzy miastami Kanopos i Aleksandrią. Ustawiono przy nim kopie różnych posągów, w tym rządkariatyd z ateńskiego Erechtejonu, a także kamienne krokodyle.

Krajobrazy i architektura starożytnej Grecji i Rzymu inspirują i fascynują projektantów. Potwierdzają to kolejne style, m.in. odrodzenie, klasycyzm, postmodernizm, *classic revival* czy *modern classic*. W okresie renesansu źródłem pomysłów projektowych były opisy willi własnych Pliniusza Młodsze¹⁷ oraz willa Hadriana w Tibur. W tej ostatniej natchnienia szukali m.in. Michał Anioł, Andrea Palladio, Leonardo da Vinci czy Pirro Ligorio – architekt i antykwariusz, który prowadził tam również wykopaliska archeologiczne. Ligorio swoje doświadczenia wykorzystał w projekcie pobliskiej Villi d'Este¹⁸. W tym wybitnym ogrodzie, słynącym z fontann i sztuczek wodnych, odwoływał się do pamięci na wiele sposobów, m.in. utrwalał osobę i ród fundatora – kardynała Ippolito II d'Este (1509–1572), wykorzystał też dzieło *Metamorfozy* Owidiusza¹⁹, popularne w renesansie w symbolicznym programie ogrodów, i wiele innych symbolicznych wątków, np. ogrodu Hesperyd. Jedną z najpiękniejszych fontann w willi d'Este – Rometta – to model starożytnego Rzymu. Fontanna zaplanowana przez Ligorio i zrealizowana przez Curzio Maccarone w latach 1567–1570 przedstawiała szeroką panoramę antycznego Rzymu, zaaranżowaną na nadbrzeżu na rzucie półkola. Panorama składała się z siedmiu części i znalazły się tam sztuczne ruiny następujących obiektów: Koloseum, Panteonu, Septizodium, bram miasta, akweduktów, łuków tryumfalnych, świątyni, obelisków, kolumn, posąg Rzymu zwycięskiego, wilczyca karmiącej Romulusa i Remusa (autorem rzeźb był Pierre de la Motte). Woda to model Tybru z wysepką przedstawiającą Isola Tiberina w formie łodzi, na której stoi obelisk. Zgodnie z anegdotą przedstawioną przez Audeberta (1576), kardynał Ippolito d'Este chciał włączyć w program swojego ogrodu wyobrażenia Rzymu, ponieważ papież Pius V zablokował budowę jego wielkiego i wspaniałego pałacu w mieście. Rezultatem tego była budowa pałacu w Tivoli. Kardynał stwierdził, że jeśli nie może mieć pałacu w Rzymie, to będzie mieć Rzym (czyli Romettę) w swojej rezydencji²⁰. Ślady tego dzieła odnaleźć można

¹⁵ A. Böhm, A. Zachariasz, *Ogród na dachu*, [w:] *Problemy projektowe w kontekście nowych technologii budowlanych*, Kraków 2003, s. 25-32.

¹⁶ A. Jennings, *Roman Garden*, English Heritage, London 2006, s. 40-41.

¹⁷ Pliniusz Młodszy (ok. 61–113), polityk i pisarz rzymski, którego opisy krajobrazu i ogrodów były źródłem informacji i inspiracji dla twórców renesansowych, m.in. L.B. Albertiego, Rafaela, później Palladia i klasycystów. Opisał m.in. dwie własne willi: Laurentina i Tusculanum.

¹⁸ D.R. Coffin, *Pirro Ligorio: the Renaissance artist, architect, and antiquarian*, University Park, Pennsylvania State University Press, 2004, s. 83-106; P. Ligorio, *Trattato delle Antichità di Tivoli et della Villa Adriana fatto da Pirro Ligorio Patrio Napoletano...*, Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Vat. Lat. 5295 fol. 1r – 32 v.; I. Barisi, *Guide to Villa d'Este*, De Luca Editori D'Arte, Roma 2004, passim. P. Ligorio prowadził również wykopaliska w Palestrinie, a jego rysunki pomiarowe i rekonstrukcje stały się inspiracją dla ramp w ogrodzie przy Villa d'Este w Tivoli, a potem tarasu Praeneste w Rousham w Anglii.

¹⁹ Oprócz willi d'Este w Tivoli, np. Medici i Giulia w Rzymie, ogrodów Boboli we Florencji, m.in. późniejsze Aldobrandini, willa Lante w Bagnaia i wielu innych. Por. J.D. Hunt, *Garden and grove: the Italian Renaissance garden in the English imagination...*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1996, s. 42-58. W poemacie epickim *Metamorfozy* (Przemiany) Owidiusz sięga do wątków mitologii greckiej i rzymskiej. Opowiada i wspomina ponad 250 mitów zawierających motywy przemiany.

²⁰ Rometta stanowi zamknięcie przedstawienia Tybru, który rozpoczyna Owalna Fontanna. Por. Barisi, *op. cit.*, s. 61-89; G. Mason, *Italian gardens*, Harry N. Abrams Inc., New York 1961, s. 118-119; Szafrńska, *op. cit.*, s. 35-36.

w Olesinie Potockich w rzeźbie Ateny inspirowanej statua Romy z Rometty²¹. Kopiowanie słynnych krajobrazów to również jedna z cech ogrodów japońskich. W ten sposób przenoszona jest do ogrodów pamięć znaczących miejsc. Wyobrażano w skali pomniejszonej np. widoki góry Fudzi, m.in. w Daisen-in w Kioto, w Suizenji w Kumamoto czy w ogrodzie japońskim w Fanhams Hill w Anglii²².

Wśród innych cytatów z przeszłości w ogrodach włoskich są m.in. inspirowane Teatrem Morskim z willi Hadriana w Tybur Isolotto z ogrodów Boboli we Florencji, czy wzorowany na stole w willi Pliniusza Młodsze kamienny stół, z którego blatu tryskają strumyczki wody, umożliwiające chłodzenie wina w willi Lante w Bagnaia. Krajobrazy antyczne naśladowane były w angielskich ogrodach swobodnych od XVII wieku. Tradycja odrodziła się w trakcie *Grand Tour* po Europie i do Azji Mniejszej. Realizowano topos Arkadii i antyku, ale odtwarzano też sentymentalny świat rustykalnych wiosek oraz średniowieczne, chińskie czy mauretańskie sceny. W tym czasie dokonano się „podbój historycznego świata”²³. Był to okres wielkich odkryć archeologicznych i wielkiego kolekcjonerstwa. Narodziły się wtedy archeologia i historia sztuki. Odczytywano na nowo teksty starożytnych, sięgano po tradycyjne formy, m.in. willi czy świątyń. Robert Castell opublikował pracę *Villas of the Ancients* (1728), dedykując ją lordowi Burlingtonowi, właścicielowi Chiswick. Przedstawił w niej, opierając się głównie na Pliniuszu Młodszy, domniemane rekonstrukcje rzymskich willi. Wykonana przez Castella rekonstrukcja willi Laurentianum Pliniusza wykazuje duże podobieństwo do Chiswick²⁴. Wraz z romantyzmem na początku XIX wieku powstał nowy, inny rodzaj wrażliwości, nowy stosunek do świata, inne spojrzenie na przyrodę²⁵. Pamięć była nieustannie stylizowana przez wrażenia estetyczne i treści symboliczne.

Pamięć starożytnej Grecji przejawiała się m.in. we wprowadzeniu do programu ogrodów tematu Elizjum²⁶. W Stowe w 1734 roku William Kent na Polach Elizejskich zaprojektował pomnik poświęcony brytyjskim bohaterom, poetom, słynnym ludziom (*Temple of British Worthies*). Powstał monument – eksedra, miejsce kultu i wspomnienia. Postaci umieszczono tam zgodnie z propozycją lorda Cobham – w dwóch grupach po osiem osób. Pierwsza grupa to osobistości słynne z głoszonych idei, druga zaś – z powodu swoich działań²⁷. Pomnik słynnych Brytyjczyków oddzielają od *Temple of Ancient Virtue* woda – mityczny Styks. Na terenie Elizjum obok świątyń znajduje się kościół Matki Boskiej (St. Mary's Church)²⁸ wraz z cmentarzem. Idący przez ten obszar wędrowiec, odkrywał własną drogę, odbywał medytację, wspomaganą różnymi dedykacjami i inskrypcjami²⁹. Później Capability Brown wykreował w Stowe Grecką

²¹ J. Polanowska, *Stanisław Kostka Potocki. Twórczość architekta amatora*, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 2009, s. 102.

²² A. Zachariasz, *Liryczne piękno, tajemniczość i spokój. Historyczne i współczesne ogrody japońskie*, „Czasopismo Techniczne” 4-A/2010, s. 53-89.

²³ „Podbój historycznego świata” – tytuł studium E. Cassirera, omawiającego cechy XVIII-wiecznego historyzmu, jest to V rozdział pracy *Die Philosophie der Aufklärung*, Tübingen 1932, [za:] W. Juszcak, *Romantyzm w działalności artystycznej Roberta Adama*, [w:] *Romantyzm. Studia nad sztuką drugiej połowy wieku XVIII i wieku XIX*, PWN, Warszawa 1967, s. 116.

²⁴ R. Castell, *The Villas of the Ancients Illustrated*, London 1728. Por. J.S. Ackerman, *The Villa. Form and Ideology of Country Houses*, Thames & Hudson, London 1990, *passim*. Budynek mieszkalny w Chiswick wzorowany był na palladiańskiej Villi Rotonda (Villa Capra).

²⁵ Juszcak, *op. cit.*, s. 115-127.

²⁶ Elizjum w mitologii greckiej i rzymskiej to kraina wiosny i szczęścia, miejsce pobytu dusz błogostawionych zmarłych.

²⁷ We wnękach umieszczono popiersia monarchów: króla Alfreda, Czarnego Księcia, Elżbiety I, Williama III; odkrywców: sir W. Ralegha, sir F. Drake'a; poetów i pisarzy: A. Pope'a, J. Milтона, W. Szekspira; filozofów i naukowców: F. Bacona, J. Locke'a, I. Newtona; architekta I. Jonesa, bankiera T. Greshama i parlamentarzysty J. Hampdena.

²⁸ J.M. Robinson, *Temples of Delight: Stowe. Landscape Garden*, The National Trust, London 1995, s. 31. W kościółku tym, będącym pozostałością starej wioski Stowe, brał w 1744 roku ślub Lancelot Brown.

²⁹ G. Mott, S. Sample Aall, *Follies and pleasure pavilions*, London 1989, s. 13.

Dolinę. Symboliczny temat Pól Elizejskich był potem wielokrotnie powtarzany w europejskich „ogrodach angielskich”³⁰. Motyw ten pojawia się też w Esher i Painshill, w Polsce w Arkadii, Na Książęcym i w Zofiówce. Rousseauowska Julia nazwała swój ogród założony w Clarens – Elizjum³¹.

W ogrodach angielskich naśladowano wiele antycznych budowli, tworząc klimat starożytnej Grecji i Rzymu. W Rousham w hrabstwie Oxfordshire pojawia się taras Praeneste (W. Kent). Za model do tej budowli posłużała rekonstrukcja Pirro Ligorio Świątyni Fortuny w Palestrinie. W Rousham jest to rodzaj budowli ogrodowej – arkady w klasycznym stylu usytuowane na wzgórzu. Podobna budowla znajduje się w Belsay w Northumberland. Wspomnienie Rzymu³² pojawia się np. w Stourhead Henry'ego Hoare, gdzie w malowniczej alegorycznej scenerii architekt Henry Flitcroft odtworzył miniaturę rzymskiego Panteonu (1754). Pośród najczęściej wykorzystywanych przez projektantów modeli była świątynia Westy (Sybilli) w Tivoli, np. Stowe (*Temple of Ancient Virtue*, W. Kent), Kew (*Temple of Solitude*, W. Chambers), Petit Trianon (*Temple de l'Amour*, R. Mique), Puławy (Świątynia Sybilli, zwana pierwotnie Świątynią Pamięci, P. Aigner)³³. Księżna Izabela Czartoryska stworzyła w Puławach Świątynię Pamięci, nad wejściem do której wyryto napis „Przeszłość Przyszłości”. W tym pierwszym polskim muzeum słaWiła pamięć polskich bohaterów, wodzów i królów.

Wśród innych motywów ogrodowych, przywodzących pamięć starożytnej Grecji, był wątek arkadyjski. W Polsce zrealizowała go w Arkadii księżna Radziwiłłowa i współpracujący z nią S.B. Zug. Budowle i umieszczone w ogrodzie liczne cytaty przypominały o przemijaniu, o tym, że pobyt na ziemi jest tylko chwilą. „Arkadię uważać można jako starożytny pomnik pięknej Grecji³⁴ – pisała księżna. Licznie odwiedzający ogród również utrwalili pamięć o miejscu w postaci opisów – „Pięć Akacyj dzieli Gotów od Greków, tych znowu od Rzymian i tym podobne widzisz mieszaniny myśli, smaku różnych wieków, rozmaitych krajów³⁵”.

Pamięć antyku również współcześnie inspiruje projektantów. Przejawia się m.in. w dziełach postmodernistycznych, np. Małej Sparcie, gdzie Ian Hamilton Finlay stosuje tzw. projektowanie alegoryczne i koncentruje się bardziej na emblematycznym aspekcie ogrodu niż na jego wartościach ogrodniczych. Mała Sparta określana była przez Finlaya jako neoklasyczne „dozbrojenie”, gdzie od 1978 roku realizował 5-letni „plan hellenistyczny”. Dla Finlaya ogród to środek wyrażania ekspresji, w którym przywołuje on znane wyobrażenia z różnych kultur, np. z mitologii klasycznej.

W ogrodach romantycznych często sięgano też do elementów średniowiecznych. W XVIII i XIX wieku sztuczne ruiny lub zrujnowane budowle (zamki, kościoły, wieże gotyckie, akwedukty, antyczne budowle) stosowane były jako budowle ogrodowe. Pomagały w tworzeniu scenerii romantycznej i wzniosłej czy też scen melancholijnych. W Anglii często wciągano do kompozycji zrujnowane obiekty, np. ruiny klasztoru cystersów w północnym Yorkshire w Rievaulx Abbey oraz Fountains Abbey, które stało się ważnym elementem widokowym z tarasu spacerowego w Studley Royal. W Pa-

³⁰ M. Eliade, *Traktat o historii religii*, Łódź 1993, s. 171.

³¹ J.J. Rousseau, *La Nouvelle Héloïse*, 1761, *passim*.

³² Architektura Rzymu stała się też inspiracją dla Achille Duchêne'a w Blenheim, przywracającego ogrody formalne przy pałacu. W latach 30. XX wieku dziewięty książę Marlborough (1892-1934) zatrudnił Duchêne'a, by zaprojektował parter wodny przyległy do pałacu od wschodu. Elementem parteru jest fontanna wykonana z marmuru i piaskowca z obeliskiem z czterema figurami przedstawiającymi rzeki: Nil, Ganges, La Plata i Dunaj lub Tybr. Jest to pomniejszona wersja fontanny Berniniego z Piazza Navona, podarowana w 1710 roku księciu Marlborough przez hiszpańskiego ambasadora przy dworze papieskim.

³³ L. Dębicki, *Powązki i Puławy 1786-1794*, [w:] *Przewodnik Naukowy i Literacki*, Lwów 1886, s. 254.

³⁴ H. Radziwiłłowa, *Opis Arkadij skreślony przez założycielkę*, tłumaczyła S. Żochowska, [w:] „Album Literackie”, t. 1, Warszawa 1848, s. 143-154.

³⁵ B...cka, Ko. z H. Ma, *Podróż z Włodawy do Gdańska powrotem do Nieborowa w roku 1816. Opisaną w listach Wandy, Eweliny i Leokadij przez Polkę*, Wrocław 1823, *passim*.

inshill wzniesiono teatralne ruiny opactwa. W posiadłościach obok nowej palladiańskiej willi, w nowobogackich domach, dobrze widziane były pamiątkowe ruiny starej rodowej siedziby, której właściciel nie był wtedy uważany za parweniusza. Tak było w przypadku zameczków projektowanych przez Sandersona Millera, np. w Hagley Hall czy Wimpole Hall (1749–1751).

Także rośliny przywodziły pamięć miejsca. W okresie rozwoju ogrodnictwa krajobrazowego i wielkich introdukcji w Anglii pojawiła się koncepcja tzw. ogrodu amerykańskiego. W 2 połowie XVIII wieku zawdzięczano to rozwiniętemu handlowi z Ameryką Północną i łatwej dostępności wytrzymałych północnoamerykańskich roślin. Sadzono w ogrodach np. w regularnych rabatach amerykańskie rododendrony, magnolie i kalmie lub alternatywnie drzewa amerykańskie, takie jak tulipanowce, cyprysniki błotne czy ambrowce, często komponowane w układach swobodnych³⁶. Stosował je m.in. zwolennik roślin egzotycznych Humphry Repton w Ashridge, Bulstrode i Woburn Abbey. Inne imitacje prowokujące pamięć do myślenia o konkretnych miejscach związane są np. z odtwarzaniem alpejskich krajobrazów, tak jak w Friar Park, gdzie sir Frank Crisp stworzył w pomniejszonej skali model Matterhorn. William Robinson uznał go za najbardziej naturalny ze skalnych ogrodów, jaki widział³⁷.

Swoistym przypomnianiem o miejscu i jego historii są nazwy. Zabieg ten stosowany jest także w ogrodach. Często tam, gdzie kraj kolonizowano, np. w Stanach Zjednoczonych czy Australii. Tak jest np. w Naumkeag w ogrodzie w Stockbridge w stanie Massachusetts (USA). Naumkeag oznacza w języku Indian *fishing place*, czyli miejsce, gdzie łowiono ryby. Jednocześnie jest to też pierwotna nazwa miasta Salem. W tej miejscowości urodził się właściciel ogrodu ambasador Joseph Choate. Australijski przykład to Birrarung Marr nad Yarrą w Melbourne (Taylor Cullity Lethelan, 2000–2002). *Birrarung* oznacza rzekę mgieł, zaś *marr* to miejsce nad rzeką w języku ludzi pochodzących z plemienia, które kiedyś zamieszkiwało te tereny. Parkowi przypisano treści mistyczne i dedykowano mieszkańcom wielokulturowego Melbourne. W Australii wyjątkowe miejsce w projektach zajmuje tożsamość i poczucie miejsca. Wpływ na ten fakt mają m.in. zagadnienia związane z pojednaniem z rodzimymi mieszkańcami kontynentu. Jest to ważna kwestia zarówno polityczna, jak i kulturowa. Rada miejska w Adelajdzie znalazła się wśród pierwszych w Australii, które podpisały w 1997 roku Oświadczenie o Pojednaniu (*Reconciliation Statement*). Pośród innych działań opracowano m.in. projekt wprowadzenia nazw w języku kurna. Zapisano w nim: „Rada miasta potwierdza wcześniejsze osadnictwo tej ziemi przez lud Kurna i będzie szukała możliwości uznania dziedzictwa ludu Kurna przez materialne cechy miasta i przez podtrzymywanie społecznej, kulturalnej aktywności”. Znalazło to odbicie w *Council's Strategic Management Plan 2004–2007* m.in. przez wprowadzenie podwójnych nazw 29 parków dookoła City i podwójnej nazwy rzeki Torrens (Karrawirra Parri – rzeka lasu czerwonych eukaliptusów) oraz głównego placu miasta – Victoria Square (Tarndanyangga – sen czerwonego kangura)³⁸. Tekst szczegółowo opisujący znaczenie poszczególnych części Parklandu uzgodniony został ze społeczeństwem Kurna. Wśród nazw znalazły się m.in. Pittawodli – miejsce oposa, Padipadinyilla – miejsca do pływania, Nanto Somma – równina koni, Kurrangga – miejsce błękitnego eukaliptusa.

W Australii po okresie nieobecności i marginalizacji od lat 60. XX wieku coraz częściej widoczne są też odwołania do twórczości artystycznej Aborygenów. W Port Adelaide w Newport Quays powstał park nadbrzeżny nazywany Lartelare (2009) – od star-

³⁶ *Garden Styles*, (ed.) D. Joyce, London–Oxford 1989, s. 76–77; *The Oxford Companion to Gardens*, Oxford 1991, s. 15.

³⁷ B. Elliot, *Victorian Gardens*, Batsford, London 1990, s. 190–192.

³⁸ *Kurna Place Naming*, oprac. A. Wallara Rigney, L. O'Brien, R. Amery, Adelaide City Council. W historii urbanistyki Adelaide zastąpiona jako miasto założone w 1837 roku z zielonym pierścieniem (Parklands) – prototypem *greenbelt*, który zainspirował potem E. Howarda, twórcę idei miasta-ogrodu.

szczyzny Kaurna – który ma honorować pamięć tego ludu i miejsce ważne dla jego dziedzictwa. Dwanaście miesięcy trwały uzgodnienia programu honorującego to plemię, gdyż początkowo powstały konflikty, a głoszone wówczas hasła brzmiały: „To jest ziemia ludu Kaurna”, „To jest walka o prawdę tej ziemi”, „Nie – gettu dla bogatych”. W parku interpretowane są duchowe aspekty życia ludu Kaurna, przedstawione dzieła sztuki i przedmioty codziennego życia, używane przez rodziny mieszkające wzdłuż rzeki, zastosowano rodzimą roślinność nadbrzeżną o bogatej fakturze i kolorystyce. W parku zasadniczą rolę kompozycyjną pełnią „węzły” uformowane z dużych skał, dzielące przestrzeń i odsłaniające ukrytą przeszłość. Wśród skał znajdują się skrzynie zawierające artefakty – elementy wykopalisk archeologicznych: fragmenty tkanin, kosze zatopione w żywicy, swoiste historyczne „śmieci”. W centrum układu umiejscowiono rzeźbę wykonaną z metalu, która przypomina tradycyjny schron zwany „wodli”. Tego typu schrony stały wzdłuż nadbrzeży w czasie, kiedy około 160 lat temu zamieszkiwali je Lartelare. Inskrypcja przy schronie głosi „Cienie naszej przeszłości nie zgasną, jeśli nasza ziemia jest przekształcona dla przyszłości”. Obecnie trwają prace nad drugim etapem projektu, który obejmuje realizację dużego parku, dedykowanego lokalnemu dziedzictwu Aborygenów.

Miejsce może być też upamiętnione za pomocą dzieł artystycznych nawiązujących do jego historii, tak jak wspomniany schron „wodli”. Tak jest też w Melbourne, gdzie Docklands stało się wizytówką miasta. Historia i przyszłość, morze i ziemia, człowieczeństwo i technologia – to cechy, które stanowią odpowiedź na ewoluującego ducha tego miejsca. Zlokalizowano tam ponad 30 dzieł artystycznych. Jednym z nich jest *Reed Vessel* (dosł. trzciniowy statek; Virginia King, 2002). Stanowi odniesienie do przeszłości, zawieszony w czasie i miejscu, pomiędzy lądem a morzem. Tematyka, łączona też z emigracją, podróżami, na nowo odczytuje ducha miejsca. Na rzeźbie umieszczono cytaty z australijskich poetów i pisarzy oraz wzmianki o archeologii morskiej, a nawet ślady stóp Aborygenów.

Inną formą upamiętniania, stosowaną przez architektów krajobrazu, jest zachowywanie śladów poprzedniego użytkowania terenu, np. industrialnych ruin. Jedną z pierwszych tego rodzaju realizacji jest Gas Work Park w Seattle (Richard Haag, 1970–1975), zaprojektowany w miejscu dawnej gazowni, której pozostałości wyeksponowano jako elementy rzeźbiarskie symbolizujące przekształcenie terenów przemysłowych w rekreacyjne. Również Bernard Lassus docenia stylistyczne nawarstwienia w ogrodach i jest zwolennikiem artystycznego traktowania ich tworzywa. Pozostaje w przekonaniu, że istotą ogrodu jest znaczenie wyływające z miejsca, z jego przeszłości, mitów i mitotwórczych możliwości³⁹. W jego projekcie parku przy arsenale floty królewskiej Rochefort-sur-Mer nad rzeką Charente (1982), u ujścia do Atlantyku, przestrzeń symboliczną wyznaczają pejzaże znaczeniowe, a zaprojektowane krajobrazy, rośliny, architektura oraz widok rzeki mówią o lokalnej historii. Także ślady przemysłu są interpretowane jako wyjątkowe miejsca, czasem nawet jako miejsca przerażające o groźnym pięknie, nowa wzniosłość (*new sublime*). Mogą być rozważane podobnie jak *folies* w europejskich ogrodach XVIII i początku XIX wieku⁴⁰. Przez społeczność lokalną są one zaliczane do spraw ważnych i drażliwych, stanowią element pamięci zbiorowej o miejscu. Taki sposób upamiętniania jest charakterystyczny dla wielu realizacji na terenach przemysłowych. Wśród takich miejsc są m.in. paryskie parki La Villette, Citroëna, Bercy, a także Landschaftspark Duisburg-Nord. Ten ostatni zaprojektował Peter Latz, tworzący systemy terenów otwartych w aglomeracjach, w których

³⁹ M. Szafrńska, *Gra w ogród*, [w:] *Ogród. Forma. Symbol. Marzenie*, (red.) M. Szafrńska, Zamek Królewski, Warszawa 1998, s. 451.

⁴⁰ E. Clemence Chan, *What roles for ruins? Meaning and narrative of industrial ruins in contemporary parks*, „Journal of Landscape Architecture”, Autumn 2009, s. 20-31.

realizował hasło „składni krajobrazu” (*syntax of landscape*), rozumianą jako połączenie *genius loci* z elementami dodanymi przez projektanta. Wśród innych tego rodzaju realizacji jest też Gantry Plaza State Park (Thomas Balsley Associates, Sowinski Sullivan Architects & Lee Weintraub, 1998–2001) na Long Island City w Queens w Nowym Jorku, będący elementem systemu parków wzdłuż East River. Na dawnym przemysłowym nadbrzeżu, niczym brama i świadek, stoi odnowiona kolejowa suwnica bramowa (*gantry*). Zachowano też linię kolejową. Oba te elementy nawiązują do wcześniejszej funkcji, stanowią znak, symbol i element identyfikacji miejsca. Stoi tu również rzeźba Sergia Furnari z 2001 roku dedykowana robotnikom budującym amerykańskie drapacze chmur, zatytułowana *Lunchtime on a Skyscraper – A Tribute to America's Heros*. Z nadbrzeża można podziwiać panoramę Manhattanu, co po 11 września 2001 roku nabrało dodatkowego wymiaru.

3. PAMIĘĆ WYDARZEŃ I UPAMIĘTNIANIE OSÓB

Jednym z zadań historii jest upamiętnianie zdarzeń⁴¹. Wydarzeń godnych zachowania w pamięci jest nieskończenie wiele, podobnie jak sposobów lub form ich honorowania. Może to być zwycięska potyczka, upamiętnienie odkrycia nowego lądu, stulecia najważniejszych odkryć biologii czy oświadczeń.

Wspaniały element krajobrazowy Column of Victory (Kolumna Zwycięstwa) o wysokości 41 m, usytuowana w parku w Blenheim, górująca nad monumentalną aleją z więzów, wyprowadzoną od strony pałacu, to obiekt postawiony na pamiątkę walki pierwszego księcia Marlborough w bitwie pod Blenheim⁴². Natomiast w Castle Howard powstał obelisk zaprojektowany przez Johna Vanbrugh'a (1714) ku czci księcia Marlborough. Ogród w Holkham Hall zdobi masywny obelisk (William Kent, ok. 1730), wzniesiony ku czci eksploratora Australii Thomasa Cooka. Odkrycie Australii w jego osobie upamiętniono też w Stowe i Méréville. We wspomnianym Blenheim jest altana, gdzie – jak głosi wieść – sir Winston Churchill oświadczył się swej przyszłej żonie, a w Garden of Cosmic Speculation Charlesa Jenksa i Maggie Keswick upamiętniono odkrycia struktury DNA i kosmologię. I tak ważne fakty o skali światowej, wydarzenia państwowe łączą się z osobistymi przeżyciami, a zwiedzający każdy z tych ogrodów ma nieustannie stymulowaną pamięć.

Pomniki czasami niosą wiele przesłań, tak jak Irish Hunger Memorial, upamiętniający 150-lecie Wielkiego Głodu w Irlandii. Jest to niekonwencjonalne dzieło o głębokim emocjonalnym wydzwisku, połączenie informacji z przywołaniem pamięci i doświadczeniem przestrzennym, stanowiące typową dla postmodernizmu mieszankę realizmu, sztuki konceptualnej i sztuki ziemi⁴³. Pomnik powstał w 2002 roku w nowojorskim Battery Park. Ten niewielki fragment krajobrazu zdaje się płynąć na tle nowoczesnych wysokich budynków, a z drugiej strony oglądany jest w otoczeniu parkowym. Zaprojektowany przez Briana Tolle – artystę rzeźbiarza i Gail Wittwer-Laird – architektkę krajobrazu przywołuje pamięć zdarzeń, odwołuje się do wyobrażeń o Irlandii, jest zderzeniem rzeczywistości i złudzeń. Pomnik to realistycznie odtworzone ćwierć akra irlandzkich wzgórz, z kamiennymi ścianami chaty, rodzimymi trawami i dzikimi kwiatami, pobrudzonym ugorem ziemniaczanym i opuszczonymi fragmentami irlandzkiej wioski.

⁴¹ R. Borkowski, *Sens historii (Modele czasu historycznego)*, [w:] *Konflikty współczesnego świata*, (red.) R. Borkowski, AGH, Kraków 2001, s. 15.

⁴² Stoczona 13 sierpnia 1704 roku; pierwsze większe starcie z okresu wojny o sukcesję hiszpańską z lat 1701–1714.

⁴³ R. Smith, *A Memorial Remembers The Hungry*, [w:] „The New York Times”, 16.07.2002; <http://www.nytimes.com/2002/07/16/arts/critic-s-notebook-a-memorial-remembers-the-hungry.html> (10.11.2010).

Wzgórze wyniesione jest na betonowej płycie, a z jego najwyższego punktu rozpościera się widok na wyspę Ellis, gdzie przybywali emigranci, i Statuę Wolności. Miejsce przypomina irlandzkie kopce czy też kurhany grzebalne. Pojawiają się pobudzające pamięć inne historyczne konotacje. Na trawie na dachu umieszczono kamienie z wyciętymi nazwami wszystkich 32 hrabstw Irlandii i rośnie tam ponad 60 odmian irlandzkiej flory. Chata pochodzi z osady Carradoogan w gminie Attymass w hrabstwie Mayo, która opustoszała w latach 60. XX wieku. Wcześniej należała do rodziny Slack, która stała się donatorem obiektu, co odnotowano: „dla upamiętnienia członków rodziny Slack i wcześniejszych generacji, które emigrowały do Ameryki i dobrze im się tu wiodzie”. Pomnik jest symbolem wiejskiego krajobrazu Irlandii. Tolle powiedział, że „Hunger Memorial to krajobraz wspierany przez język”. Zwiedzaniu towarzyszy dodatkowa stymulacja pamięci, czyli ścieżka dźwiękowa odtwarzająca odczytywane relacje dotyczące głodu na świecie⁴⁴. Pomnik jest usytuowany na cokole z piaskowca. Wzdłuż bazy na pasach piaskowca umieszczono teksty, które łączą historię wielkiego głodu ze współczesnymi raportami na temat głodu.

Często ogród czy park stają się miejscem pochówku. W tradycji Mogotów są ogrody grobowe, np. słynny Tadż Mahal czy Shahdara. W ogrodach lokalizowane są też mauzolea rodzinne⁴⁵ czy kaplice grobowe, którym nadawana jest różna postać. Często stanowią element parków krajobrazowych. F.A. Moszyński pisał: „Anglicy mają jeszcze szczególny gust do wszystkiego, co wywołuje melancholię. Służą temu budowle, czyniące posępny zakątek zrobiony po to, by znaleźć w nim odpoczynek umysłu, czy więcej nawet, dla podtrzymania słodkich marzeń, służą temu także cmentarze i owa wielka liczba monumentów poświęconych pamięci przyjaciół”⁴⁶. Wśród tych bardziej inspirujących i okazałych obiektów jest mauzoleum zaprojektowane przez Nicolasa Hawksmora w Castle Howard (1730–1740) w North Yorkshire w Anglii, usytuowane w znacznej odległości od pałacu, za Mostem Rzymskim, doskonale dopełniające rozległy krajobraz ogrodowy. Okrągły peripteros inspirowany jest przez prace Palladia, grobowiec Hadriana i malarstwo Lorraine'a. Inne tego rodzaju słynne angielskie budowle to: mauzoleum projektu Roberta Adama w Bowood w Wiltshire (1761) czy zaprojektowane dla Francisca Dashwooda przez Johna Donowella w West Wycombe w Buckinghamshire (ok. 1750). Formą upamiętnienia są też mauzolea w formie piramid, np. Blickling Hall w Norfolk w Anglii (Joseph Bonomi, 1797), a w Polsce w Zagórzanach (T. Talowski) czy w Rapie (B. Thorvaldsen, 1811)⁴⁷. Inny, również związany z ogrodami krajobrazowymi, rodzaj upamiętnienia osób to Wyspa Topolowa (Isle des Peupliers) z grobowcem, będąca naśladownictwem oryginału z Ermenonville. Tam, w arkadyjskiej krainie stworzonej w posiadłości markiza René Louisa de Girardina, w 1778 roku został pochowany na Wyspie Topolowej Jan Jakub Rousseau. Element ten powtarza się m.in. w niemieckim Wörlitz (1782), a w Polsce w Arkadii i Mokotowie. Nieustająca popularność i uwielbienie Szekspira znalazło też odzwierciedlenie w ogrodach. Powstawały tzw. Shakespeare garden (ogrody szekspirowskie), w których sadzono rośliny stosowane w ogrodach w czasach, gdy żył, lub wymieniane w jego dziełach, np. w Londynie w Brockwell Park i Southwark Park czy w Central Park w Nowym Jorku.

W ogrodach upamiętniano też właścicieli, projektantów, a także odnowicieli ogrodów. W Krzeszowicach we wspaniałym naturalistycznym parku pojawia się kamień, na którym wryto napis: „Pamiętka założenia ogrodu 1849, Adam Potocki z Branicznych Katarzyna Adamowa Potocka”. Kamieniami pamiątkowymi uhonorowano

⁴⁴ W.R. Kaizen, *Brian Tolle*, [w:] BOMB 76, Summer 2001, New Art Publications Inc., Brooklyn, New York, s. 56-63.

⁴⁵ Nazwa *Mausoleion* pochodzi z greki, od wspaniałego grobowca satrapy Karii Mauzolosza (ok. 400-352 p.n.e.) zbudowanego w Halikarnasie.

⁴⁶ F.A. Moszyński, *Rozprawa o ogrodnictwie angielskim. Essay sur le Jardinage Anglois*, tłum. i wstęp A. Morawińska, Wrocław 1977, s. 93.

⁴⁷ W Zagórzanach grobowiec rodziny Skrzyńskich, w Rapie – pruskiego rodu von Fahrenheit.

wybitnych profesorów – „Profesorowi Franciszkowi Krzywdzie Polkowskiemu twórcy Żelazowej Woli – Towarzystwo im. Fryderyka Chopina”, zaś w Wilanowie zasłużonego dla ogrodu Gerarda Ciołka. Jeden z najbardziej cenionych amerykańskich projektantów parków publicznych, zwany ojcem architektury krajobrazu, Frederick Law Olmsted, zwykle jest upamiętniany przez potomnych w obiektach przez niego zaprojektowanych, np. w parkach Buffalo, Nowym Yorku, Rochester i wielu innych. Jedną z najczęściej eksploatowanych osób na parkowym firmamencie była królowa Wiktorja, która panowała 63 lata. Był to również okres, kiedy powstało wiele parków publicznych w Anglii (tzw. *park movement*). Ruch wzrastał stopniowo w latach 30. i 40. XIX wieku jako inicjatywa podejmowana przez centralne i lokalne władze, przez dobroczyńców, przedsiębiorców, biznesmenów i społeczeństwa lokalne. Wiele z tych parków nosi imiona osób zasłużonych, ale najwięcej jest w Anglii parków biorących nazwę od królowej Wiktorji. Pierwszy z wielu parków, Victoria Park, powstał w Bath, kolejny o tej samej nazwie założony został w Londynie w East Endzie w 1845 roku. Królową Wiktorję uhonorowano też w nazwach parków na całym świecie, a zwłaszcza w koloniach brytyjskich, np. w Australii (Perth), Kanadzie (Toronto, Kingston) czy Indiach (Bombaj).

Upamiętnianie właścicieli, członków ich rodziny oraz założycieli w nazwach to częste zjawisko. Tak jest w przypadku np. Zofiówki pod Humaniem, Gucina-Gaju, Teresina, Olesina, a w Krakowie np. ogrodu Decjusza, czy rozrywkowych, dzisiaj nieistniejących, m.in. Baumana, Szaura, Krzyżanowskiego w dzielnicy Wesoła czy Kremerowskiego przy ulicy wiodącej do Łobzowa, a także parku Anny i Erazma Jerzmanowskich. Założycieli honorują w Krakowie Planty Dietlowskie, czy parki, w których doceniono zasługi wybitnych społeczników: Jordana czy Bednarskiego⁴⁸.

Henryk Jordan od 1887 roku zabiegał, by na terenie wystawy krajowej przy Błoniach urządzić ogród do ćwiczeń gimnastycznych i zabaw dla dzieci oraz młodzieży szkolnej i rękodzielniczej⁴⁹. Staraniem Jordana 21 czerwca 1889 roku Rada Miejska podjęta uchwałę o założeniu parku angielskiego i nadała grunta na Błoniach na 3 lata. Powierzono doktorowi Jordanowi urząd dożywotniego kuratora parku, który w uznaniu jego zasług nazwano Parkiem Miejskim Dra Henryka Jordana. Jordan propagował również ideę wychowania w duchu patriotycznym. W swoim parku postawił „dla ozdoby, dla myśli i uczuć narodowych” 45 popiersi z białego marmuru, przedstawiających polskich bohaterów narodowych, poetów, pisarzy, uczonych i artystów. W głównym kręgu pomnikowym, do którego prowadziła obsadzona lipami i jesionami główna aleja, znalazło się 16 rzeźb „w strzyżonej grabinie, wiążącej się we framugi”. W siedmiu mniejszych kołach miało stanąć kolejne 28. Koła nazywano od ustawionych tam postaci, np. krąg królów, hetmanów i bohaterów. W pierwszej kolejności uhonorowano: Jana Długosza, Jana Kochanowskiego, ks. Piotra Skargę, hetmanów: Jana Zamoyskiego, Stefana Czarnieckiego i Jana Tarnowskiego, Mikołaja Kopernika oraz Tadeusza Kościuszkę. Popiersie Naczelnika usytuowano na wypsepce dostępnej po kamiennych schodkach, w taki sposób, że twarzą zwrócony był w kierunku kopca swego imienia. W programie wychowawczym parku była nauka historii ojczystej, gdyż szkoła pod zaborem nie wypełniała tego zadania. Gdy w 1907 roku zmarł doktor Jordan, Rada Miejska podjęta uchwałę o postawieniu pomnika twórcy parku⁵⁰. Od 1999 roku w parku pojawiają się nowe popiersia, uzupeł-

⁴⁸ Otwarcie parku w dawnym kamieniołomie na Podgórzu nastąpiło 19 lipca 1896 roku, a 10 lat później nazwano go imieniem twórcy – Wojciecha Bednarskiego.

⁴⁹ Jordan zadeklarował się, że urządzi własnym kosztem „park dziki angielski” i ofiaruje osiem popiersi sławnych Polaków (i sukcesywnie będzie przekazywał dalsze), jeśli gmina za własne pieniądze ogrodzi teren rowem i zbuduje most na Rudawie. Por. *Miejski Park Dra Jordana w Krakowie*, Kraków 1894, *passim*.

⁵⁰ A. Zachariasz, *Park Jordana „...dla przyjemności i pożytku Szanownej Publiczności”*, [w:] *Przestrzeń publiczna w demokratycznym państwie*, (red.) A. Madej, W. Tyrański, M. Waszkiewicz, Konfederacja na rzecz Przyszłości Krakowa, Kraków 2009, s. 64-69.

niające panteon zasłużonych postaci. W ramach cyklu Wielkich Polaków XX wieku uhonorowano popiersiami z brązu m.in. kardynała S. Wyszyńskiego, papieża Jana Pawła II, Marszałka J. Piłsudskiego, ks. J. Popiełuszkę, M. Curie-Skłodowską, Z. Herberta, płk. R. Kuklińskiego, gen. W. Andersa i innych. Tworzenie Alei Wielkich Polaków jest kontynuacją lekcji historii i umiłowania ojczyzny, które przekazywał społeczeństwu Jordan. Pomniki ilustrują najnowszą historię Polski – upamiętniono odwagę, bezkompromisowość i patriotyzm. Park Jordana rozwinął swój narracyjny przekaz i stał się rodzajem parku pamięci.

W Krakowie jest też park im. Maćka i Doroty. W uzasadnieniu do Uchwały Rady Miasta z 2004 roku napisano: „Nadanie nazwy ... obszarowi zieleni w Dzielnicy X, pozwoli utrwalić w świadomości mieszkańców pamięć znanych dziennikarzy krakowskich Doroty Terakowskiej i Macieja Szumowskiego”⁵¹.

Jednym z najpiękniejszych krajobrazowych pomników ostatniego okresu jest Kennedy Memorial – ogród-pomnik w Runnymede w hrabstwie Surrey w Anglii o powierzchni 0,4 ha, odsłonięty w 1965 roku. Usytuowany jest nad Tamizą, w miejscu górującym ponad doliną, w której podpisana została Magna Carta (Wielka Karta Swobód, 1215). Poświęcony został pamięci prezydenta Johna F. Kennedy'ego jako wyraz uznania dążenia do zaprowadzenia pokoju na świecie. Na pomniku napisano: „Ten akr angielskiej ziemi podarowali Stanom Zjednoczonym Brytyjczycy dla upamiętnienia Johna Kennedy'ego, urodzonego 29 maja 1917 r., prezydenta Stanów Zjednoczonych w latach 1961–1963, zmarłego z ręki zamachowca 22 listopada 1963 r.”. Zawarto tam również cytaty – „Niech każdy naród – czy życzy nam dobrze, czy źle – wie o tym, że zapłacimy każdą cenę, weźmiemy na siebie ciężar, zniesiemy wszelkie trudy, wesprzemy każdego przyjaciela i odeprzemy każdego wroga, aby wolność przetrwała i odniosła sukces” – z inauguracyjnego przemówienia prezydenta Kennedy'ego z 10 stycznia 1961 roku. Projekt ten jest kluczowy dla rozwoju poglądów Geoffreya A. Jellicoe w zakresie projektowania krajobrazu i roli w nim podświadomości czy – jak sam to określał – alegorii. Jellicoe pisał o tym miejscu, „że krajobraz i tylko krajobraz jest pomnikiem, zaś kamień i opisowa tablica to tylko objaśnienie”. Jellicoe zaprojektował ścieżkę prowadzącą przez las oraz serię schodów wznoszących się wzdłuż leśnej polany, na której ustawiony został kamienny pomnik. Nawiązał tu do *The Pilgrim's Progress* (1678), dzieła autorstwa Johna Bunyana (1628–1688), w którym zawarto alegorię do życia jako podróży⁵². Inny nietypowy pomnik to fontanna poświęcona księżnej Dianie w Hyde Parku w Londynie (Kathryn Gustafson, 2002). Dzieło obrazuje życie Diany, jej charakter i jej otwartość. Pomnik odwiedza blisko milion osób rocznie. Nieopodal w Kensington Gardens znajduje się plac zabaw, również poświęcony jej pamięci (Diana, Princess of Wales Memorial Playground).

Nietuzinkowe upamiętnianie ma miejsce w parku Geelong Waterfront i w tamtejszym w ogrodzie botanicznym. Historię Geelong ilustrują rzeźbione, malowane jaskrawo figury, wykonane z okorowanych pni, o cylindrycznej formie nadmorskiej cumy, stąd nazwa *bolards*⁵³. Artystka Jan Mitchell wymyśliła trasę, tzw. Baywalk Bollards, w 1994 roku, a potem zaprojektowała i stworzyła 111 takich rzeźb. Dekoracyjne figury, usytuowane wzdłuż wybrzeża pojedynczo lub w grupach, mają konotacje historyczne lub współczesne. Stały się najbardziej znaną cechą przestrzeni Geelong i odzwierciedlają jego historię jako głównego australijskiego portu. Pokazują pasjonującą i zabawną kronikę przeszłości, koncentrującą się na unikatowym charakterze miejsca. Wśród figur są: drużyna ratowników, dyrygent z orkiestrą, kobiety należące do Armii

⁵¹ Zarządzenie nr 1030/2004 Prezydenta m. Krakowa z dnia 24.06.2004 roku w sprawie przyjęcia projektu uchwały Rady Miasta Krakowa w sprawie nazw ulic i nazwy parku.

⁵² M. Spens, *The Complete Landscape Designs...*, op. cit., s. 92-97.

⁵³ *Bollard* – słupek, pachotek, pierwotnie cuma.

Zbawienia, kąpiące się, arlekin, żeglarz i dziewczyna, strażacy, rybacy. Wiele z tych osób to nieprzypadkowe postaci, np. odkrywca Matthew Flinders, który przybył do zatoki Corio Bay w 1802 roku, kapitan niosący klatkę z papugą do ptaszarni w ogrodzie botanicznym to portret byłego burmistrza Geelong Gerry Smitha czy też artystka musicalowa Carrie Moore.

Są w parkach upamiętniane postaci znane wszystkim. Tak jak bajkopisarz Hans Christian Andersen, którego pomnik z brzydkim kaczątkiem – figurą z jednej z jego najłynniejszych bajek – stoi w Central Parku (G.J. Lober, 1956). Dzieci kochają ten monument, a w letnie weekendy stają przed nim opowiadając bajki Andersena i ludowe legendy. Również w Central Parku znajduje się Strawberry Fields, dedykowane pamięci muzyka Johna Lennona, który mieszkał w pobliżu i tu został zamordowany. Nazwa pochodzi od słynnego przeboju Beatelsów – *Strawberry Fields Forever*. Umieszczono tam też mozaikę ze słowem *Imagine* – tytułem kolejnego hitu Lennona.

Upamiętniane są również postaci bajkowe. W nowojorskim Central Parku jest pomnik Alicji z Krainy Czarów (José de Creeft, 1959), aby dzieci mogły ją odwiedzać i wspominać wspaniałą powieść Lewisa Carrolla. Rzeźba wzorowana jest na ilustracji z pierwszego oryginalnego wiktoriańskiego wydania⁵⁴. Alicja siedzi na kapeluszu wielkiego grzyba w otoczeniu przyjaciół: Białego Królika, kota z Cheshire, Szalonego Kapelusznika, Myszy, Gąsienicy i kotki Dinah. Nietypowa rzeźba zachęca dzieci do wspinięcia się na nią, dotykania jej i obserwowania Alicji i jej przyjaciół. Twarz Szalonego Kapelusznika to karykatura fundatora pomnika George'a Delacorte'a, który dziełem tym chciał upamiętnić swą żonę. Pojawily się też parki tematyczne, wykorzystujące bajki czy komiksy. Cieszą one dzieci, a u rodziców uruchamiają pamięć dzieciństwa, np. Pinokia w Colodi (1956) czy Asterixa w Plailly (1989⁵⁵).

Jednym ze sposobów utrwalania pamięci w parkach publicznych jest umieszczenie napisów dedykowanych osobom lub wydarzeniom na ławkach lub kamieniach pamiątkowych. To częsta praktyka w krajach anglosaskich. Pośród napisów np. na grzewianych tabliczkach są wzruszające, romantyczne, wzniosłe i zabawne, można też przywołać takie, które upamiętniają czasy dzieciństwa, poznanie drugiej osoby, oświadczenia, a nawet poczęcie. Nie jest to pomysł nowy. Już w Ermenonville uhonorowano w ten sposób królową Marię Antoninę, która odwiedziła tę posiadłość w 1780 roku.

4. MIEJSCE PAMIĘCI NARODOWEJ

Pomnik, odnosząc się do pamięci, pomaga społeczeństwu celebrować wartości demokratyczne i formę obywatelskiej tożsamości. Pamięć jest indywidualna, ale upamiętnienie ma wydzźwięk społeczny. Zwykle realizowane jest przez jakiś obiekt, rzeźbę czy tablicę pamiątkową, oznaczające postaci lub wydarzenia, które powinny być wspomniane. Formą upamiętnienia i podniesienia rangi miejsca jest również nazwa, tak jak waszyngtoński National Mall czy Memorial Parks. National Mall w Waszyngtonie to wyjątkowe miejsce honorujące przeszłość, gdzie spleta się historia i współczesność⁵⁶. Waszyngton miał wywoływać wielkie wrażenie, miał też gromadzić wszelkie pamiątki przeszłości i skarby dziedzictwa narodowego. Centralna część Waszyngtonu – Mall wraz z przyległymi doń terenami parkowymi tworzy tematyczny park pa-

⁵⁴ J.S. Berman, *Central Park*, Barnes & Noble Books, New York 2003, s. 106; R. Carroll, *Central Park*, Barnes & Noble Books, New York 1999, s. 56-57.

⁵⁵ Bazujący na opowieściach stworzonych przez Alberto Uderzo i René Gosciniego.

⁵⁶ A. Zachariasz, *Przestrzeń pamięci waszyngtońskiego Mallu*, Teka Komisji Urbanistyki i Architektury, t. XL/2008, Kraków 2010, s. 161-182.

mięci (*commemorative park*). Ważny udział w kreowaniu jego krajobrazu ma kompozycja przestrzeni, monumentalna, wzniosła, czasami zwielokrotniona przez lustra wodne. Wielka liczba pomników Narodowej Promenady jest wizualnym przejawem praw wolności wypowiedzi. Każdy z tych pomników ma swoje przesłanie i skierowany jest do określonej grupy odbiorców. Pomniki i parki zlokalizowane w obrębie National Mall stanowią dopełnienie krajobrazu, stały się ważnym elementem jego wizerunku, swoistym kodem narodowej pamięci. Pokazują też zmiany zachodzące przez ponad 200 lat istnienia Mall w sposobie kształtowania przestrzeni komemoratywnej. Narracyjny przekaz Mall jest oczywisty. Jest to również miejsce, w którym nagromadziło się wiele emocji i wyobrażeń, gdzie podejmowano próby rozliczenia się z bolesną często przeszłością, gdzie z pomocą wykreowanego krajobrazu próbowano stworzyć nową jakość przestrzeni publicznych. W pierwszym okresie honorowano tu wybitnych prezydentów, później upamiętniano bohaterów, którzy walczyli i ginęli w wojnach, potem także wyrzeczenia i poświęcenie osób cywilnych, wybitne postaci publiczne, idee oraz znaczące dla narodu wydarzenia.

Cele główne stawiane National Mall i otaczającym go Memorial Parks są następujące: ochrona przestrzeni, która jest symbolem i ikoną narodu oraz jego ideałów – równości, wolności i demokracji; ochrona miejsc, w których miały miejsce ważne dla historii Stanów Zjednoczonych wydarzenia; zapewnienie możliwości kontemplacji, świętowania, upamiętnienia, partycypacji obywatelskiej, rekreacji i demonstracji oraz miejsca, gdzie w pełni mogą wyrażać się prawa wolności słowa i pokojowych zgromadzeń. Pomniki Waszyngtona, Lincolna oraz Jeffersona wraz z Kapitołem i Białym Domem formują zasadniczy układ, tzw. Kite Plan, czyli latawiec. Washington Monument zamknął układ trzech elementów zaprojektowanych przez L'Enfanta: Kapitol – Biały Dom – pomnik Waszyngtona. Pomniki dwóch wielkich liderów Unii – Granta i Lincolna – zamykają wschodnią i zachodnią oś Mall. Lincoln Memorial zaprojektowany został w stylu klasycznej świątyni greckiej, co czyni pomnik bardziej monumentalnym i podniosłym. Budowla stanowi metaforę Stanów Zjednoczonych, a 36 kolumn symbolizuje stany, które brały udział w wojnie secesyjnej (*Civil War*). Wewnątrz znajduje się posąg siedzącego Lincolna, zwrócony twarzą w kierunku Kapitolu. Ulysses S. Grant Memorial – konny monument generała i prezydenta zlokalizowany został u stóp Kapitolu w 1922 roku. Pomnik Jeffersona nawiązuje formą do rzymskiego Panteonu⁵⁷. Pomędzy kolumnami ukazuje się posąg Jeffersona, zwrócony twarzą w kierunku obelisku Waszyngtona i Białego Domu.

Każdy z pomników ożywia na różne sposoby pamięć. Na przykład Signers Memorial w Constitution Park ma postać kamiennego okręgu na krawędzi jeziora. Inspirowany był słynnym obrazem Johna Trumbulla przedstawiającym podpisanie deklaracji niepodległości przy okrągłym stole. Tu każdy z sygnatariuszy został uhonorowany blokiem z czerwonego granitu, na którym umieszczono replikę jego podpisu. Najnowszy obiekt – Martin Luther King Jr. National Memorial – jest pierwszym w obrębie Mallu pomnikiem honorującym nie prezydenta czy weterana wojny, ale działacza na rzecz równouprawnienia, zniesienia dyskryminacji rasowej, laureata pokojowej nagrody Nobla i osobę kolorową, stanowiąc upamiętnienie jego dziedzictwa.

Wśród wielu pomników najbardziej znaczące, o charakterze krajobrazowym, są dwa: Vietnam Veterans Memorial i Franklin Delano Roosevelt Memorial. Są nowatorskie i odkrywcze, poruszają widza, przywołują pamięć o historii i przeszłości.

Vietnam Veterans Memorial – to najstojniejszy spośród ponad 500 pomników w Stanach Zjednoczonych poświęconych wojnie wietnamskiej. Główne kryteria oceny przyszłego pomnika brzmiały: 1. powinien mieć charakter refleksyjny i kontemplacyjny;

⁵⁷ Jefferson wzorował się na Panteonie, projektując bibliotekę w University of Virginia.

Pośród pomników Mallu w porządku chronologicznym powstawały

Pomnik	Forma	Czas powstania i autorzy	Uwagi
Washington Monument	kamienny obelisk 169 m	<ul style="list-style-type: none"> ▪ 1848-1856, 1876-1884 – Robert Mills i inni; ▪ 2005 – otoczenie, granica krajobrazowa służąca poprawie bezpieczeństwa, Olin Partnership 	Ich zadaniem było utrwalenie koncepcji L'Enfanta i realizacja kluczowych elementów planu Komisji McMillana
Lincoln Memorial	grecka świątynia	<ul style="list-style-type: none"> ▪ 1913-1922 – Henry Bacon, rzeźbiarz Daniel Chester French, malowidła ścienne Jules Guerin, ▪ 1922 – Reflecting Pool, enry Bacon 	
Ulisses S. Grant Memorial	posąg konny	<ul style="list-style-type: none"> ▪ 1922 – rzeźbiarz Henry M. Schrady, cokół Edward Pearce Casey, ▪ 1969-1971 – Reflecting Pool, Skidmore, Owings and Merrill 	
Thomas Jefferson Memorial	świątynia przypominająca Panteon	<ul style="list-style-type: none"> ▪ 1938-1943 – John Russell Pope, rzeźbiarz Rudolph Evans 	
District of Columbia World War Memorial (World War I Memorial)	świątynia typu monopteros	<ul style="list-style-type: none"> ▪ 1931 – Frederick H. Brooke, Nathan C. Wyeth, Horace W. Peaslee 	Powstanie wielu innych pomników, wśród się. i tych
Constitution Garden	park	<ul style="list-style-type: none"> ▪ 1976 – Skidmore, Owings & Merrill/Signers Memorial ▪ 1982 – kamienny okrąg z podpisami sygnatariusz Deklaracji niepodległości, EDAW 	
Vietnam Veterans Memorial Memorial Three Serviceman Vietnam Women's Memorial	kamienna ściana „wycięta” w ziemi figuratywna figuratywna	<ul style="list-style-type: none"> ▪ 1982 – Maya Ying Lin architektki współpracujący Cooper-Lecky Architects ▪ 1984 – rzeźbiarz Frederick Hart ▪ 1993 – rzeźbiarz Glenna Goodacre 	Pomniki współczesne
Korean War Veterans Memorial	forma złożona, figuratywna w połączeniu z kompozycją krajobrazową	<ul style="list-style-type: none"> ▪ 1995 – Cooper-Lecky Architects, rzeźbiarz Frank Gaylord 	
Franklin Delano Roosevelt Memorial	forma złożona – rodzaj parku narracyjnego z elementami rzeźbiarskimi	<ul style="list-style-type: none"> ▪ 1997 – w oparciu o swój projekt z 1974, Lawrence Halprin, rzeźbiarze Leonard Baskin, Neil Estern, Robert Graham, Thomas Hardy, George Segal 	
National World War II Memorial	monumentalna architektoniczna kompozycja wokół placu	<ul style="list-style-type: none"> ▪ 2004 – architekci Friedrich St. Florian, Leo A. Daly, George Hartman, architekci krajobrazu Oehme, van Sweden & Associates, rzeźbiarz Ray Kaskey 	
Martin Luter King Jr. National Memorial	forma złożona, figuratywna w połączeniu z kompozycją krajobrazową	<ul style="list-style-type: none"> ▪ 2006-2011 – Roma Design Group, rzeźbiarz Lei Yixin 	
Istnieją propozycje pomników prezydenta John Adamsa, prezydenta Ronalda Regana, Afroamerykanów oraz Niepełnosprawnych Weteranów Amerykańskich, a każda z grup inicjujących przedsięwzięcie chce mieć pomnik na terenie National Mall			

2. powinien harmonizować z otoczeniem, a zwłaszcza z sąsiednimi pomnikami narodowymi; 3. powinien zawierać nazwiska wszystkich – kobiet i mężczyzn – którzy zginęli w konflikcie zbrojnym oraz tych, których uznano za zaginionych; 4. nie powinien nieść politycznych odniesień do wojny. 6 maja 1981 roku jury jednomyślnie wybrało spośród 1421 projektów pracę 21-letniej studentki architektury Mayi Lin z Yale University. Projekt był kontrowersyjny, nawiązywał do land artu, brakowało w nim elementów tradycyjnie stosowanych w pomnikach poległych na wojnie, takich jak patriotyczne napisy czy heroiczna rzeźba figuratywna. Lin wymyśliła swój projekt jako ścianę, nazwaną później Ścianą Pamięci, oraz jako kreację parku w parku – cichego ostoniętego terenu, w pełni zharmonizowanego z miejscem. Lin nazwała go „szczeliną w ziemi”. Pisała: „Wyobrażałam sobie, że biorę nóż i przecinam ziemię, otwierając ją, a początkowy gwałt i ból z czasem może się zaleczyć”, nawiązując do trudnych czasów wojny wietnamskiej i rany, jaka po niej pozostała w pamięci narodu. Usytuowanie doskonale wiązało pomnik z Mall. Ramiona ściany ukierunkowane są z jednej strony na Washington Memorial, z drugiej zaś na Lincoln Memorial. Granitowa polerowana ściana z nazwiskami ma długość około 75 m, kąt 125°12' i składa się ze 140 pionowych płyt. Pomnik nie tylko upamiętnia 60 tysięcy osób mężczyzn i kobiet, którzy zginęli w Wietnamie, ale także stanowi potwierdzenie osobistych, społecznych i traumatycznych konsekwencji konfliktu zbrojnego z lat 1959–1975. Stanowi odpowiedź na przemiany kulturowe i polityczne presje w kraju. Od czasu budowy w 1982 roku zyskał międzynarodową sławę jako obiekt bezprecedensowy.

Drugi spośród znaczących pomników Mall to Franklin Delano Roosevelt Memorial – narracyjny pomnik, opowiadający o czterech kadencjach prezydentury Roosevelta, zaprojektowany przez jednego z najwybitniejszych amerykańskich architektów krajobrazu – Lawrence’a Halprina. W 1974 roku komisja wybrała Halprina, w 1978 roku jego propozycja zyskała wszystkie konieczne zgody i akceptacje, ale dopiero w 1997 roku nowy pomnik został oddany do użytku. Woda jest tematem głównym pomnika w sensie symbolicznym oraz praktycznym i funkcjonalnym. Symbolicznym, gdyż znane były związki Roosevelta z wodą: jego miłość do wody, morza i żeglowania; fakt, że kąpiel w zimnej wodzie wywołała u niego polio oraz że zmarł w trakcie kuracji w Warm Springs. Funkcjonalne zastosowanie kaskad miało stłumić hałas startujących z pobliskiego lotniska samolotów⁵⁸. Pomnik Roosevelta to spokojne, pełne godności miejsce, o starannie zaplanowanej roślinności uzupełniającej treści symboliczne. Na 3 ha powstał linearny ogród składający się z czterech wnętrz, symbolizujących cztery kadencje jego prezydentury. Pomnik Roosevelta na wózku inwalidzkim zlokalizowany został we wnętrzu – prologu. Przedstawia fizyczną niepełnosprawność, cechę, która określała charakter prezydenta i inspirowała jego przywództwo. W kolejnych wnętrzach prostych, zbudowanych z bloków kamiennych, przekazano swoiste klisze i abstrakt najważniejszych wydarzeń z kolejnych okresów prezydentury (1933–1945). Okres Wielkiego Kryzysu, czas, gdy realizowano program Nowego Ładu (New Deal) – Ery Prac Publicznych i czas wojny. W 1941 roku prezydent Roosevelt, przygotowując naród do przystąpienia do II wojny światowej, w swoim przemówieniu wyraźnie podkreślił cztery swobody *Four Freedoms* (wolność: słowa, wyznania, potrzeb i wolność bez poczucia strachu) jako przypomnienie, dlaczego Amerykanie mają podjąć walkę i walczyć. Słowa te przywołują też 12 lat jego osobistych zmagani, walki i triumfów. To również upamiętniono. Pomnik jest bogaty w rzeźby, pośród których występuje ważna postać – żona prezydenta. Natomiast w drugim pomniku prezydenta przedstawiono go z ulubionym psem – szkockim terierem o imieniu Fala.

Te dwa odmienne pomniki zostały wchłonięte przez krajobraz Mall bez naruszenia jego równowagi i wspaniale odwołują się do pamięci i budują tożsamość narodową.

⁵⁸ R.M. Rainey, Lawrence Halprin's Franklin Delano Roosevelt Memorial, [w:] *Places of Commemoration: Search for Identity and Landscape Design*, Washington D.C. 2001, s. 377-416.

5. PAMIĘĆ ZWIERZĄT

W ogrodach zachowywano też pamięć o niezwykłych i ulubionych zwierzętach. Właściciele nagradzają ich wierną przyjaźń, zasługi, czasem są to lokalni bohaterowie czy sławy, np. konie wyścigowe. Słonia Annone, który stanowił prezent króla Portugalii Manuela I dla papieża Leona X z okazji jego konsekracji w 1514 roku upamiętnia Fontanna Słonia (*Fonte do Elefante*) autorstwa Giovanniego da Udine w willi Madama w Rzymie. Przedstawia ona rzeźbioną w marmurze głowę słonia⁵⁹. W ogrodach należących do rodziny Byronów pochowany został zmarły w 1808 roku pies słynnego poety. Nad miejscem jego pochówku stoi pomnik, na którym widnieje specjalnie na tę smutną okoliczność napisany wiersz poety pt. *Epitafium dla psa*. Koń Wellingtona Copenhagen, na którym rozkazywał pod Waterloo, spoczywa w Stratfield Saye, wiejskiej posiadłości generała, gdzie pochowano go z honorami wojskowymi⁶⁰.

W ogrodach krajobrazowych pojawiały się cmentarze poświęcone ukochanym zwierzętom, tak jak np. w Anglii cmentarze psów i kotów w Longleat, Wrest Park, Polesden Lacey, Graythwaite Hall, w Rosji – cmentarz ukochanych psów Katarzyny II w Parku Carskiego Sióła czy w USA w Sonnenberg Gardens. Również w Polsce ten element, choć rzadko spotykany, pojawia się m.in. w Wiśniowej, gdzie zachowały się nagrobki ukochanych psów panien Mycielskich. Pisze o tym Kazimierz Mycielski: „Kilka pokoleń tych foxów w Wiśniowej pod górną aleją miało swój cmentarzyk z nagrobkami kamiennymi płytami, których napisy wychwalały cnoty i zalety piesków: *Tu leży wierny Hurko ukochany pies panien Mycielskich...*”⁶¹.

Są też inne powody, dla których upamiętniano zwierzęta. „Gdzie jest Balto?” – to jedno z najczęściej zadawanych pytań przy zwiedzaniu Central Parku w Nowym Jorku. Balto to pomnik przedstawiający czarnego przewodnika stada psów ciągnących sanie w czasie zamieci śnieżnej⁶². Zaprzęg dostarczył lekarstwa, które przerwały epidemię dyfterytu w Nome na Alasce. Posąg psa, w wielkości nieco większej niż naturalna, stoi na skale przy głównej ścieżce w sąsiedztwie wejścia do Tisch Children's Zoo. Relief na pomniku pokazuje zaprzęg siedmiu psów na tej historycznej trasie, a napisy głoszą: „Dedykowany nieugiętemu duchowi psów ciągnących sanie z lekami przeciwotkocznymi 600 mil (970 km) przez wyboisty lód, przez zdradziecką wodę, przez arktyczne zamieci w zimie w 1925 r. z Nenany do potrzebującego pomocy i ogarniętego kryzysem Nome” oraz „WYTYRZYMAŁOŚĆ – WIERNOŚĆ – INTELIGENCJA”.

W Krakowie powstał pomnik psa Dżoka (B. Chromy, 2001), usytuowany wśród zieleni bulwarów wiślanych, w sąsiedztwie Wawelu i mostu Grunwaldzkiego. Jest niewielki, przedstawia psa z wyciągniętą łapą wewnątrz rozłożonych dłoni. Dżok przez rok (1990–1991) oczekiwał na rondzie Grunwaldzkim na swojego pana, który zmarł w tragicznych okolicznościach na atak serca. Na pomniku widnieje napis: „Pies Dżok. Najwierniejszy z wiernych, symbol psiej wierności”.

Formy upamiętniania zwierząt są tak różne – pomniki, tablice, obeliski, kamienie pamiątkowe, tabliczki na ławkach – jak rozmaite, oprócz domowych psów i kotów, są zwierzęta, których zasługi nagradzano. Jak pisze Jan Toms, w Anglii są to m.in. aligator, wielbłąd, krowa, koń, małpa, wydra, świnia, królik, foka i owca⁶³.

⁵⁹ H. Attlee, *Italian garden: cultural history*, Frances Lincoln Ltd, London 2006, s. 33.

⁶⁰ J. Toms, *Animal Graves and Memorials*, Buckinghamshire: Shire Publications Ltd, 2006, *passim*.

⁶¹ K. Mycielski, *Historia domu w Wiśniowej*, [w:] *Barbizon Wiśniowski. Mecenat artystyczny Mycielskich w Wiśniowej 1867–1939*, (red.) T. Szetela-Zauchowa, Rzeszów 1997, s. 87.

⁶² Berman, *op. cit.*, s. 90-91. Autor pomnika F.G.R. Roth otrzymał w 1925 roku Speer Price – nagrodę National Academy of Design.

⁶³ Toms, *op. cit.*, *passim*.

6. PODSUMOWANIE

W ogrodach i parkach wielokrotnie utrwalano pamięć o przeszłości – o miejscach, wydarzeniach czy ludziach. W artykule pokazano różnorodne formy przechowania pamięci, które odwołują się do historii, języka, krajobrazu, znanych ogrodów, środowiska. Zwykle stają się wyjątkowym doświadczeniem w przestrzeni. Opisane różne przykłady, dobrane subiektywnie, to zaledwie niewielki fragment szerokiego tematu. Pokazują one, że w ogrodach prywatnych pierwszorzędny jest gust właściciela, często wspomagany modą, zaś w parkach publicznych i terenach zieleni projektanci i artyści odwołują się przede wszystkim do pamięci zbiorowej, budząc narodową dumę. Pojawiają się tam jednak również interesujące przykłady animacji pamięci indywidualnej, napisy na ławkach, kamieniach pamiątkowych. Pamięć to taka cecha, która nie poddaje się obiektywizacji, bo park możemy wspominać także dlatego, że pięknie kwitną kasztanowce, spadają żołądździe, szeleszczą liście.

Jedną z ważnych cech ogrodów i parków jest przechowywanie i budzenie pamięci. Interpretacja ogrodów, zwykle uzależniona od przygotowania odbiorcy, może być wielowątkowa i wieloznaczna. Stworzone przez naturę i przez człowieka są wyjątkowymi „mówiącymi obrazami”, które często przywołują przeszłość, sprzyjają retrospekcji, stanowią swoiste miejsca pamięci. Zakładano je dla upamiętnienia osób i wydarzeń, często są miejscem ekspozycji monumentów, różnego rodzaju pomników, a ich krajobrazy są świadectwem przeszłości i miejscem pamięci narodowej.

LITERATURA

- ACKERMAN J.S., *The Villa. Form and Ideology of Country Houses*, Thames & Hudson, London 1990.
- ATLEE H., *Italian garden: cultural history*, Frances Lincoln Ltd., London 2006.
- BARISI I., *Guide to Villa d'Este*, De Luca Editori D'Arte, Roma 2004.
- BERGSON H., *Materia i pamięć. Esej o stosunku ciała do ducha*, Zielona Sowa, Kraków 2006.
- BLACKBURN S., *Oksfordzki słownik filozoficzny*, Książka i Wiedza, Warszawa 1997.
- BÖHM A., ZACHARIASZ A., *Ogród na dachu*, [w:] *Problemy projektowe w kontekście nowych technologii budowlanych*, V Konferencja Naukowo-Techniczna, Kraków 2003, s. 25-32.
- CARROLL R., *Central Park*, Barnes & Noble Books, New York 1999.
- CLEMENCE CHAN E., *What roles for ruins? Meaning and narrative of industrial ruins in contemporary parks*, „Journal of Landscape Architecture”, Autumn 2009, s. 20-31.
- COFFIN D.R., *Pirro Ligorio: the Renaissance artist, architect, and antiquarian*, University Park, Pennsylvania State University Press, Philadelphia 2004.
- DEBICKI L., *Powązki i Puławy 1786–1794*, [w:] *Przewodnik Naukowy i Literacki*, Lwów 1886.
- ELIADE M., *Traktat o historii religii*, Opus, Łódź 1993.
- ELLIOT B., *Victorian Gardens*, Batsford, London 1990.
- HALBWACHS M., *On collective memory*, The University of Chicago Press, Chicago 1992.
- HUNT J.D., *Garden and grove: the Italian Renaissance garden in the English imagination...*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1996.
- JELICOE G.A., JELICOE S., *The Landscape of Man*, Thames & Hudson, London 1991.

- JENNINGS A., *Roman Garden*, English Heritage, London 2006.
- JUSZCZAK W., *Romantyzm w działalności artystycznej Roberta Adama*, [w:] *Romantyzm. Studia nad sztuką drugiej połowy wieku XVIII i wieku XIX*, PWN, Warszawa 1967.
- KAIZEN W.R., *Brian Tolle*, [w:] *BOMB 76*, Summer 2001, New Art Publications Inc., Brooklyn, New York 2001, s. 56-63.
- KNOX, T., *West Wycombe Park*, The National Trust, Bromley, 2001.
- LENARTOWICZ J.K., *Słownik psychologii architektury dla studiujących architekturę*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2005.
- MASON G., *Italian gardens*, Harry N. Abrams Inc., New York 1961.
- Miejski Park Dra Jordana w Krakowie*, Kraków 1894.
- MOSZYŃSKI F.A., *Rozprawa o ogrodnictwie angielskim*, tłum. i wstęp A. Morawińska, Ossolineum, Wrocław 1977.
- MOTT G., SAMPLE AALL S., *Follies and pleasure pavilions*, Harry N. Abrams, London 1989.
- MYCIELSKI K., *Historia domu w Wiśniowej*, [w:] *Barbizon Wiśniowski. Mecenat artystyczny Mycielskich w Wiśniowej 1867–1939*, (red.) T. Szetela-Zauchowa, Muzeum Okręgowe w Rzeszowie, Rzeszów 1997.
- NORA P., *Czas pamięci*, przekł. W. Dłuski, [w:] „Res Publica Nowa”, nr 7 (154), 2001, s. 37-43.
- NORA P., *Between Memory and History: Les Lieux de Memoire*, [w:] „Representations”, No. 26, Special Issue: Memory and Counter-Memory, Spring 1989, s. 7-24.
- PALMA VENETUCCI B., *Pirro Ligrio and the rediscovery of antiquity*, [w:] *The Rediscovery of Antiquity: The Role of the Artist*, „Acta Hyperborea”, 2003, s. 61-86.
- POLANOWSKA J., *Stanisław Kostka Potocki. Twórczość architekta amatora*, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 2009.
- RADZIWIŁŁOWA H., *Opis Arkadii skreślony przez założycielkę*, tłumaczyła S. Żochowska, [w:] „Album Literackie”, t. 1, Warszawa 1848, s. 143-154.
- RAINEY R.M., *Lawrence Halprin's Franklin Delano Roosevelt Memorial*, [w:] *Places of Commemoration: Search for Identity and Landscape Design*, Dumbarton Oaks Res. Lib., Washington D.C. 2001, s. 377-416.
- ROBINSON J.M., *Temples of Delight: Stowe. Landscape Garden*, The National Trust, London 1995.
- SPENS M., *The Complete Landscape Designs and Gardens of Geoffrey Jellicoe*, Thames & Hudson, London 1994.
- SZACKA B., *Pamięć zbiorowa i wojna*, [w:] „Przegląd Socjologiczny”, nr 2, 2000.
- SZAFRAŃSKA M., *Gra w ogród*, [w:] *Ogród. Forma. Symbol. Marzenie*, Zamek Królewski, Warszawa 1998.
- SZAFRAŃSKA M., *Ogród renesansowy. Antologia tekstów*, Zamek Królewski, Warszawa 1998.
- SZPOCIŃSKI A., *Miejsca pamięci (lieux de mémoire)*, [w:] „Second Texts”, issue 4, 2008, s. 11-20.
- The Oxford Companion to Gardens*, (eds.) G. Jellicoe, S. Jellicoe, P. Goode, M. Lancaster, Oxford University Press, Oxford 1991.
- TOMS J., *Animal Graves and Memorials*, Princes Risborough Buckinghamshire: Shire Publications Ltd., 2006.
- ZACHARIASZ A., *Krajobrazy pamięci wyrazem tożsamości miejsca*, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, 15/2011, s. 306-323.
- ZACHARIASZ A., *Liryczne piękno, tajemniczość i spokój. Historyczne i współczesne ogrody japońskie*, „Czasopismo Techniczne” 4-A/2010, s. 53-89.
- ZACHARIASZ A., *O tworzeniu „genius loci” w ogrodach*, „Czasopismo Techniczne” 5-A/2010, s. 13-30.

ZACHARIASZ A., *Park Jordana „...dla przyjemności i pożytku Szanownej Publiczności”*, [w:] *Przestrzeń publiczna w demokratycznym państwie*, (red.) A. Madej, W. Tyrański, M. Waszkiewicz, Konfederacja na rzecz Przyszłości Krakowa, Kraków 2009, s. 64-69.

ZACHARIASZ A., *Przestrzeń pamięci waszyngtońskiego Mallu*, Teka Komisji Urbanistyki i Architektury, t. XL/2008, Kraków 2010, s. 161-182.